

EŞ'ARİLİĞİN ŞAM BÖLGESİNDE YAYILMA SÜRECİ

 Abdullah Ömer YAVUZ^a

Öz

Tarihsel süreçte İslam düşünce ekolleri tek tip bir bütüncüllüğe sahip değillerdir. Bundan dolayı mezhepler mekân ve zamanın değişmesi, muhataplık ilişkileri gibi çeşitli etkenlere bağlı olarak farklılaşmalar gösterebilirler. Sünnîliğin ana mezheplerinden birisi olan Eş'arîlik, Irak coğrafyasında ortaya çıktı. Farklı bölgelere yayılan Eş'arîliğin Şam coğrafyasında nasıl ve ne şekilde tezahür ettiği bu araştırmanın ana problemini oluşturmaktadır. İlk olarak İmam Eş'arî ve Bâkîllânî'nin öğrencileri vasıtasıyla bölgeye intikal eden mezhep Gazzâlî'nin Dımaşk'a gelmesi ile güçlendi. Bölgede Şâfîlik zemininde nüvelenen Eş'arîliğin muhatapları arasında Hanbelîler de yer almaktadır. Selçuklular ile başlayan Sünnîlik merkezli siyaset anlayışı Şam coğrafyasına etki etti. Zengîler ve Eyyûbîler'in Selçuklu mirasına sahip çıktılar. Hem Nureddîn Mahmûd Zengî hem de Selâhaddîn-i Eyyûbî bu sürecin önemli aktörleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bu politikaların sonucunda Sünnî mezheplere alan açan medreseler kuruldu. Kurulan medreselerin Nizâmiye etkisinde kaldığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte Eş'arîliğin bu medreseler vasıtasıyla güçlendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Sünnîliğin güçlenmesi ile Şam bölgesinde Şîlîğin izleri de silinmeye başlandı. Eş'arîlik ise Hadis taraftarlığının etkisi ile şekillendi. Aynı zamanda felsefeye yönelik sert tutumların ortaya çıkması Eş'arî düşüncenin daha da sınırlı kalmasına yol açtı. Dolayısıyla Eş'arîlik hem bölgedeki düşünce atmosferinden etkilendi hem de siyasi otoritelerin çizdiği Sünnî üst kimliğinin bir parçası oldu. Araştırmamızda sosyal tarihçiliğin yöntemlerinden faydalandığı gibi süreç takibi yapıldı.

Anahtar kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Eş'arîlik, Şam, Gazzâlî.

SPREAD PROCESS OF ASH'ARISM IN THE DAMASCUS REGION

In the historical process, Islamic thought schools do not have a uniform integrity. For this reason, sects may differ depending on various factors such as the change

^a Arş. Gör. Dr., Erciyes Üniversitesi, aomer87@gmail.com

of space and time, and relations of interlocutorship. Ash'arism one of the main sects of Sunnism, emerged in the Iraqi geography. The main problem of this research is how and in what way the Ash'arism, which spread to different regions, manifested in the geography of Damascus. First of all, the sect, which was transferred to the region through the students of Imam As'harī and al-Bāqillānī became stronger with the arrival of al-Ghazzālī to Damascus. Ḥanbalīs are among the interlocutors of the Ash'arism, which took place on the basis of Shāfi'ism in the region. The Sunnite-centered understanding of politics that started with the Seljuks had an impact on the Damascus geography. They protected the Seljuk heritage of the Zengīs and the Ayyūbids. Both Nūr ad-Dīn Maḥmūd Zengī and Salah ad-Dīn al-Ayyūbi appear as important actors of this process. Indeed, as a result of these policies, madrasahs were established that opened up space for Sunni sects. It is possible to say that the madrasahs established were under the influence of the Nizamiyyāh. However, it is understood that the Ash'arism got stronger through these madrasahs. In addition, with the strengthening of Sunnism, the traces of Shiism began to be erased in the Damascus region. Ash'arism, on the other hand, was shaped by the influence of the Ashāb al-Hadith. At the same time, the emergence of harsh attitudes towards philosophy led to a further limitation of Ash'arī thought. Therefore, Ash'arism was both influenced by the thought atmosphere in the region and became a part of the Sunni supreme identity drawn by the political authorities. In our research, the methods of social historiography were used and the process was followed.

[The Extended Abstract is at the end of the article.]

Giriş

İslam düşüncesinde mezheplerin oluşumu ve gelişimi çeşitli aşamalar üzerinden şekillenmektedir. Her şeyden önce İslam düşünce ekollerini kuş bakışı genellemelerle anlamak yerine ara sokaklarına inerek detaylı incelemeler yapıldığında mezheplerin zannedildiği gibi tek tip bir bütüncüllüğe pek sahip olmadıkları fark edilecektir. Mezhep içerisinde farklılaşmaların çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Ana etkenler olarak coğrafya-mekân, zaman-çağ değişimleri öne çıkmaktadır. Bunun yanı sıra siyasi, sosyal, ekonomik ve diğer beşeri gelişmelerin mezhep düşüncesine etki ettiği bilinmektedir. Bu durum mezhepleri birbirinden ayrı portreler üzerinden değerlendirmeye sebep olmaktadır. Söz konusu bağlamda mezhep mensubu toplulukların mezhebi algılamaları bir boyuta, mezhebe farklı yorumlar getirmeleri de başka bir boyuta zemin açmaktadır. Söz konusu meselenin arka planında ise mezhebi benimseyen kitlelerin fikri ve

sosyal durumu öne çıkmaktadır. Daha da önemlisi mezhep mensuplarının muhalefet ettiği “öteki” mezhepler, savunulan mezhebin şekillenmesinde belirleyici bir öneme sahip olmaktadır. Muhaliflik bağlamında mezheplere mensubiyeti anlamlı kılan şeyin, salt bir fikri bağlılık olarak daraltılmaması gerekir. Çünkü mezheplere mensubiyet, düşünsel bağlılıktan öte bir aidiyet ve kimlik meselesi olarak belirginleşmektedir. Başka bir anlatımla İslam coğrafyasının geniş bir mekân ağına sahip olması, her havzada mezheplerin farklı ekollerle muhataplığını ortaya çıkarmaktadır. Bu durum, mezhep içinde değişik yorumların nüvelenmesini sağlamaktadır. Sürecin içinde çeşitli etkenlerin rolleri yadsınmamakla birlikte mezhebin şekillenmesinde coğrafya-mekân ve muhataplık durumlarının çok daha öne çıktığını ifade edebiliriz.

Mezheplerin genel görünümünün bölgesel farklılıklar ile çeşitlilik arz ettiğini baştan kabul eden bu araştırma, söz konusu durumu coğrafya ve düşünce denklemleri üzerinden incelemeyi denemektedir. Araştırmanın ifade ettiğimiz bu teorik planı, Eş'arîliğin Şam bölgesinde (Bilâdü's-Şam) yayılması üzerinden pratik bir düzlemde tespit ve değerlendirmeler yapmayı amaçlamaktadır. Bilindiği üzere Eş'arîlik, Basra'da doğup Bağdât'ta vefat eden Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâil el-Eş'arî'nin¹ (ö. 324/935) Küllâbî geleneğinin içinde öne çıkması ile filizlenmeye başladı.² Eş'arî; Ehl-i Sünnet içinde Ashâbu'l-Hadis, onlar içinde de Şâfiî muhaddîslerin yer aldığı grubu tercih etti. Bunlar arasında da i'tikâdî konularla ilgilenen Küllâbî geleneğe dâhil oldu. İmam Eş'arî isminin bir kelâm düşüncesi çerçevesinde benimsenerek ön plana çıkarılması ise onun vefatından sonra gerçekleşti. Tam da bu noktada Eş'arîliğin şekillenmesinde Irak yerine Horasan coğrafyası ön plana çıktı. Ebû Bekr el-Bâkılânî (ö. 403/1013), Ebû Bekr Muhammed İbn Fûrek en-Nîsâbü'rî (ö. 406/1015), Ebû İshâk el-İsferâyînî (ö. 418/1027) gibi ilim adamları ile başlayan, Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085), Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid el-Gazzâlî

¹ İmam Eş'arî'nin hayatı ve düşünce dünyası hakkında detaylı bilgiler için bk. Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî fîma nusibe ile'l-imâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984), 34 vd.; Ebü'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân ve enbau ebnâ'iz-zaman*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadır, 1994), 3: 284; Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv-Mahmut Muhammed et-Tenâhî (Kahire: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1964), 3: 347 vd.; Mehmet Keskin, *İmam Eş'ari ve Eş'arilik* (İstanbul: Düşün Yay., 2013), 97-173; Hikmet Yağlı Mavil, *İmam Eş'arî'nin Kelam Düşüncesi* (İstanbul: İSAM Yay., 2018), 19-324; Mehmet Kalaycı, *Ehl-i Sünnetin Reislerinden İmam-ı Eş'arî ve Eş'arilik* (Ankara: Anadolu Ay Yay., 2019), 43-86.

² Kalaycı, *Ehl-i Sünnetin Reislerinden İmam-ı Eş'arî ve Eş'arilik*, 90.

(ö. 505/1111) ve Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1210) ile devam eden Eş'arîlik, bölgedeki Mu'tezilî, Mâtûrîdî ve İsmâilî gibi güçlü muhataplarının da etkisi ile özgün bir kelâm düşüncesi geliştirmeye çalıştı.³

Eş'arîliğin Horasan'daki tecrübesinin yanı sıra İslam coğrafyasının diğer havzalarında yayılması, farklı tecrübeler ve düşünce çeşitliliğine yol açtı. Eş'arîliği benimseyen kitlelerin farklılaşması, Eş'arîliği anlama ve biçimlendirme formasyonlarını ciddi olarak etkiledi. Buna ek olarak muhatap olunan mezheplerin değişmesi de Eş'arî düşüncesine farklılaşmalar kazandırdı. Söz konusu bağlamda araştırmamızın temel problemi, Eş'arîliğin mühim bir İslam coğrafyası olan Şam bölgesinde benimsenmesi ve yaygınlık kazanması süreci üzerine kuruludur.

Öncelikle Şam bölgesi olarak ifade ettiğimiz yer üzerinde durmak gerekmektedir. Coğrafya kaynaklarında Bilâdü's-Şam olarak geçen, Şam beldeleri/ülkeleri anlamına gelen bu tabir; Müslümanların bölgeyi ele geçirmesi ile kullanılmaya başlanmıştır.⁴ Bu yönüyle Şam bölgesinin coğrafi değil siyasi ve kültürel bir çizimle sınırlarının belirlenmeye çalışıldığı söylenebilir. Tarihsel olarak bakıldığında Şam'ın sınırları sürekli genişlemiştir. Araştırmamızda Şam bölgesi olarak Dımaşk, Halep ile etrafındaki çevreyi kapsayan bölge kastedilmektedir.⁵

Eş'arîliğin Şam bölgesine intikali ve yayılması süreci nasıl gerçekleşmiştir? Bölgede Eş'arîliği hangi toplumsal kitleler kabul etmiştir? Şam coğrafyasında Eş'arîlik hangi düzlemde düşüncelerini ortaya koymuştur? Eş'arîliğe muhalif olan mezhepler hangileridir? Eş'arîliğin bölgede temsiliyetinde ve yayılmasında Nizâmiye medreselerinin etkisi var mıdır? Siyasal aktörlerin Eş'arîliğin yayılmasına katkısı nasıldır? Bu sorular etrafında Eş'arîliğin Bilâdü's-Şam'daki tarihsel gelişimi anlamaya gayret

³ Bu konuda detaylı bilgiler ve değerlendirmeler için bk. Abdullah Ömer Yavuz, *Horasan'da Eş'arîlik* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi SBE, 2019).

⁴ Bu bölgeye Şam isminin verilmesi ile ilgili çeşitli bilgiler dikkat çekmektedir. Bk. Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, thk. Muhibüddin Ebû Said (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1996), 1: 7-10. Kaynaklarda Şam isminin Kâ'be'nin şâmesi yani sol tarafında yer alması nedeniyle olduğu aktarılmaktadır. Öte yandan uğursuzluk ifade ettiği ya da Iraklıların Fırat'ın öte yakasındaki toprakları bu isimle andığı şeklinde açıklamalar da bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, thk. Muhammed Emin ed-Dannâbî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 156-157.

⁵ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sadır, 1977), 3: 311-312; *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrîb*, thk. Yusuf Hâdî (Kahire: ed-Dâru's-Sekâfeti li'n-Nâşir, 2002), 175. Makdisî, bölgeyi altı eyalete ayırmakta ve bugünkü Suriye, Filistin, Ürdün sınırlarını kapsayacak şekilde bir bölgeden bahsetmektedir. Bk. Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 158.

edilecektir. Araştırmanın ana merkezi, tarihsel bir kesitin daha doğru anlaşılması üzerine kurulu olduğu için sosyal tarihçiliğin yöntemlerinden faydalanılacaktır.⁶ Ayrıca İslam Mezhepleri Tarihi'nin "fikir-hadise irtibatı" ve "şahıslar üzerinde derinleşme" prensipleri de dikkate alınmaktadır.

A. Şam'da Eş'arî Düşüncenin İlk Temsilcileri

Eş'arîliğin bir mezhep boyutuna kısa sürede ulaşmasının pek çok nedeni bulunmaktadır. İmam Eş'arî isminin Küllâbî gelenek içinde ön plana çıkması kadar Şâfiî, Mâlikî, sûfî ve diğer yaygın topluluklarca benimsenmesi de sözü edilen nedenlerin başında gelir. Bu durum Eş'arîliğin yayılmasına ciddi bir ivme kazandırdı.⁷ Eş'arîliğin Bilâdü's-Şam'da yayılması sürecinde toplumsal tabanın belirleyici bir rolü oldu. Makdisî, Bilâdü's-Şam'da Mu'tezile'nin çok etkin olmadığını, bazı şehirlerde Şiîlerin, Beytül-Makdis'de Kerrâmîlerin bulunduğunu ifade etmektedir. Bölgede Ehl-i sünnet mezheplerin ağırlığı vardır. Özellikle Ashâbu'l-Hadis ve Şâfiî kimliğine sahip olan Sünnî kesim, çoğunluğu temsil etmektedir.⁸ Aslına bakılacak olursa bölgede Eş'arîliğin intikali öncesinde Şâfiîliğin yayılmaya başlaması söz konusudur. Bilindiği üzere Mısır, Bağdat ve Horasan ana merkezleri ile gelişen Şâfiîlik, Bilâdü's-Şam'da ise Evzâî geleneğin yerini almaya başladı. Mısır'da yetişmiş olan Muhammed b. Osman Ebû Zür'a (ö. 302/914), Dimaşk'ta kadılık görevini üstlendi. Bu meşhur Şâfiî âlim, Şâfiîliğin önde gelen klasiklerinden olan Müzenî'nin *el-Muhtasâr*'ını ezberleyenlere para ödülleri verdi. Ebû Zür'a'nın etkisi ile kadıların Şâfiîliğe geçtikleri ifade edilir.⁹ Ebû Zür'a'dan sonra oğlu Hüseyin b. Muhammed b. Osman başta olmak üzere Dimaşk kadıları Şâfiîler arasından seçildi.¹⁰ Sehâvî, Ebû Zür'a'nın etkisi ile bu bölgede Evzâîliğin zayıfladığını ve Şâfiîliğin yaygınlaştığını aktarmaktadır.¹¹ Bu çerçevede Şâfiîliğin Bilâdü's-Şam'da

⁶ Peter Burke, *Annales Okulu: Fransız Tarih Devrimi*, çev. Mehmet Küçük (İstanbul: Doğu Batı Yay., 2014), 47-53; Mark T. Gilderhus, *Tarih ve Tarihçiler - Tarih Yazıcılığına Giriş*, çev. Emine Sonnur Özcan (Ankara: Birleşik Dağıtım Yay., 2011), 124-125.

⁷ Kalaycı, *Ehl-i Sünnetin Reislerinden İmam-ı Eş'arî ve Eş'arîlik*, 96.

⁸ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 176-177.

⁹ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 3: 196-198; Ebû's-Sıdk Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfiyye* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, ts.), 1: 64-71.

¹⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dimaşk*, 14: 317-318. Dimaşk'ta kadılık görevine getirilen Şâfiîlerin büyük çoğunluğu Ashâbu'l-Hadis geleneğinden beslenmektedir. Mesela bunlardan birisi Zekeriyâ b. Ahmed b. Yahyâ el-Belhî (ö. 330/941) olup Dimaşk'ta Şâfiîlerin şeyhleri arasında gösterilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dimaşk*, 19: 58-59; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 3: 298.

¹¹ Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrrahmân b. Muhammed Sehâvî, *ed-Dav'ül-lâmi* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, ts.), 12/2: 72-73.

yayılması hemen akabinde ise Eş'arîliğin bölgeye gelmesi ve benimsenmeye başlanması arka arkaya gelişmiş olan süreçlerdir.

Eş'arîliğin bölgeye gelişi, ilk başlarda hoca-talebe ilişkileri çerçevesinde bir geçiş sürecine sahiptir. İlk temsilciler olarak görülebilecek kimselerin varlığı, zaman içinde mezhebin benimsenmesine ve yayılmasına direkt etki etti. Bu bağlamda İmam Eş'arî'nin gözde talebelerinden olan Ebü'l-Hasan Abdülaziz b. Muhammed b. İshâk et-Taberî (ö. 361/972) Şam'a gitti. Ebü'l-Hasan et-Taberî'nin, İmam Eş'arî ile kayda değer bir süre hoca-talebe ilişkisi kurdukları göz önüne alınacak olursa Şam'a giden bu öğrencinin Eş'arîliğin gelişimi açısından kritik bir noktayı oluşturduğu anlaşılacaktır. Nitekim kendisi Eş'arî düşüncesinin yayılması için hayli çaba sarf etti.¹² Ebü'l-Hasan et-Taberî, birikimli bir kelâmcı olarak Mu'tezile'ye karşı reddiyeler de yazdı. Bağdât Mu'tezilesinden Ca'fer b. Harb'a karşı yazdığı *Riyâzetü'l-mübtedî ve basîratü'l-mustehdî* isimli reddiyesi bunlardan birisidir.¹³ İmam Eş'arî'nin önemli talebelerinden bir diğeri Ebû Süleyman Muhammed b. Abdullah b. Süleyman es-Sa'dî ed-Dımaşkî'dir. Kelâm'ın yanı sıra Şâfiî fihkına da hâkim olan Ebû Süleyman ed-Dımaşkî, tefsirle de ilgilenmiş çok yönlü bir bilgidir.¹⁴ Kaynaklarda İmam Eş'arî'den ders alan çok sayıda öğrenci olduğu ifade edilir. Ancak burada ismini zikrettiğimiz öğrencileri, İmam Eş'arî ile kısa süreli karşılaşmalardan ziyade hoca-talebe ilişkine bağlı olan, Eş'arî nosyonuna sahip, ilmî kişilikleri ile öne çıkan kimselerdir.

Eş'arîliğin tarihsel gelişiminde, mezhebin yayılması sürecinde Bâkılânî, farklı aidiyetler içinde alan açarak büyük bir rol üstlendi. Özellikle fıkıhta Mâlikî kimliği sayesinde Eş'arîlik, önce Irak ardından da Kuzey Afrika'daki Mâlikîler arasında hızla yayıldı. Yetiştirdiği öğrencilerin bu süreçte önemli bir payı bulunmaktadır.¹⁵ Bâkılânî, sadece Eş'arî-Mâlikî çizgi içinde kalmayıp aynı zamanda yaşadığı dönemin Eş'arî otoritesi olarak saygın bir konuma da sahip oldu. Bu nedenle Eş'arî fikirleri benimsemeye başlayan kimselerle kesintisiz diyaloglar kurdu. Bilâdü's-Şam'ın önemli şehirlerinden Dımaşk'ta bulunan Ebû'l-Hasen Ali b. Dâvud b. Abdullâh ed-Dârânî (ö. 402/1011), Eş'arîliğe mensuptu. Ebû'l-Hasen ed-Dârânî, camide namaz kıldığı bir zamanda Haşevîler ile tartışmaya başladı. Kaynaklardaki

¹² İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, 195.

¹³ İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, 36: 339.

¹⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, 53: 349-351.

¹⁵ Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 17: 190; Kalaycı, *Ehl-i Sünnetin Reislerinden İmam-ı Eş'arî ve Eş'arîlik*, 101.

anlatımlardan anlaşıldığına göre Haşevîler, Ashâbu'l-Hadis taraftarları arasında aşırıya kaçan kimselerdi. Sözü edilen bu kimselerin Hanbelî geleneğe mensup oldukları düşünülebilir. Ancak Haşevîler, Ebûl-Hasen ed-Dârânî'ye cevap vermekte zorlandığı sorular yönelttiler. O da çözüm bulmak için Bâkîllânî'ye mektup yazarak öğrencilerinden birisinin gönderilmesini talep etti. Bâkîllânî ise talebesi Ebû Abdullâh el-Hüseyn b. Hâtem el-Ezraî'yi (ö. 431/1040) Dımaşk'a gönderdi. Ebû Abdullâh el-Ezraî, şehre gelip camide Ebûl-Hasen ed-Dârânî'nin yanında yer alarak Haşevî düşünceye karşı Eş'arîliği savundu, tevhid ve teşbih meselelerine açıklık getirdi. Bir süre Dımaşk'ta kalan Ebû Abdullâh el-Ezraî daha sonra Kuzey Afrika'ya geçti.¹⁶ Bilâdü's-Şam'da Eş'arîliğin yavaş yavaş temsil edilmeye başlandığı ve camilerde, ilim meclislerinde tartışma konusu haline geldiği anlaşılmaktadır. Eş'arîliğin ilim meclislerinde gündeme gelmesi, taraftar bulmasını da tetikledi. Örneğin, Dımaşk cami imamı Ebû Tâhir b. Harâşe ed-Dımaşkî (ö. 428/1037) bunlardan birisidir.¹⁷

Bilâdü's-Şam'da Eş'arîliğin taban bulmaya başlamasıyla birlikte Bağdât ile temasların da artmaya başladığı anlaşılmaktadır. Daha çok muhaddis ve tarihçi olarak bilinen Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) Şâfiî-Eş'arî bir ilim adamı olarak Şam bölgesine gelenler arasında yer almaktadır. Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) Hatîb el-Bağdâdî'nin önceleri Hanbelî olup daha sonra mezhep değiştirerek Şâfiî-Eş'arî olduğunu iddia etse de¹⁸ Hatîb'in Şâfiî hocalardan ders alarak yetişmesi ve tabakât bilgileri bu tespiti haksız çıkarmaktadır.¹⁹ Hatîb el-Bağdâdî'nin Hanbelîler ile arasındaki sorun eserlerinde onların aleyhine rivâyette bulunması gibi gözükse²⁰ de Hanbelîler ile Şâfiî-Eş'arîler arasındaki çekişmenin asıl neden olduğu söylenebilir. Bağdât'ın kaos ortamındaki bir diğer çatışma Şiî Fâtımîler ile Abbâsî hilafeti arasındaydı. Bu hadiselerde Hatîb el-Bağdâdî'nin yakın dostu ve destekçisi olan Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh'ın veziri Reîsü'r-Rüesâ İbnü'l-Müslime'nin öldürülmesi²¹ onun için büyük bir kayıp oldu. Hanbelîlerin durumdan istifade ile Hatîb el-

¹⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, 41:471; İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, 216.

¹⁷ İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, 252.

¹⁸ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazâm fi târihi'l-müluk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, Mustafa Abdülkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 16: 132.

¹⁹ Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 8: 390; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 18: 271; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 4: 30.

²⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 18: 289.

²¹ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazâm fi târihi'l-müluk ve'l-ümem*, 16: 41-42; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8: 344.

Bağdâdî'yi öldürme teşebbüsü üzerine o da kurtuluşu Dımaşk'a gitmekte (451/1059) buldu. Dımaşk'ta Emeviyye Camii'nde ders veren ve kitap yazan Hatîb el-Bağdâdî, Fâtımî Valisinin ölüm tehditleri üzerine bir diğer Şam şehri Sûr'a gitti. Beytûlmakdis, Halep, Trablus gibi Şam bölgesinin şehirlerinde ilmi faaliyetlerde bulunan Bağdâdî, ölümünden kısa bir süre önce Bağdât'a geri döndü ve burada vefat etti.²² Hatîb el-Bağdâdî'nin Eş'arî-Şâfiî ve Ashâbu'l-Hadis geleneğine mensup olması, Eş'arîliğin bölgedeki tarihsel gelişimi açısından önemlidir. Ayrıca Eş'arî-Şâfiîlere karşı tavır alan rakipleri Mu'tezile, Mâtürîdîlik ve Kerrâmiyye gibi rey düşüncesine yakın ekoller değil Hanbelîlik gibi daha çok metin merkezli düşünen yapılardır. Bu bağlamda Eş'arîlik yayılırken düşünce dünyası da sosyo-kültürel iklimden etkilenmektedir.

B. Kurumsallaşma Öncesi Şam'da Eş'arîliğin Görünümü

Mezheplerin belirli bir bölgede kökleşmeleri için çeşitli etkenler olmakla birlikte mezhebin düşünsel boyutunu güçlendirecek mekânlara da ihtiyaç duyulmaktadır. Mezhebin genişlemesinde kurumların ve kurumsallaşmanın değeri tarihsel süreç içerisinde daha da anlaşılır hale gelmektedir. Eş'arîliğin tarihsel gelişiminde Nizâmiye medreselerinin özgün bir değeri bulunmaktadır. Sünnîliği merkeze alan, buna bağlı olarak da Eş'arîliği öne çıkaran bu proje, mezhebin toplumsal tabanını ve düşünsel alanını genişletti.²³ Sünnîlik merkezli siyaset stratejisi, Şam bölgesine etki ettiği gibi Eş'arîliğin gelişimini de doğrudan şekillendirdi. Sözünü ettiğimiz bu durum, belirli bir zaman içinde gerçekleşti. Eş'arîliğin medrese türü kurumlar aracılığıyla gelişmeye başlamasının hemen öncesinde Şam ve Bağdât ekseninde dikkat çekici etkileşimlerin yaşanması üzerinde durmayı fazlaca hak etmektedir.

Eş'arîliğin bu dönemdeki ilerleyişi Şâfiîlik kimliğiyle birlikte sürmektedir. Buna binaen ön planda olan bir ilim adamı olarak Ebü'l-Feth Nâsr b. İbrâhîm el-Makdisî (ö. 490/1096) Şâfiî-Eş'arî kimliği ile Gazze, Sûr, Dımaşk ve diğer Şam şehirlerinde ilmi faaliyetlerde bulundu.²⁴ Daha da önemlisi Horasan'da (muhtemelen Nişâbur'da) İmâm Cüveynî'den, Bağdât'ta ise Ebû İshâk eş-Şîrâzî'den dersler aldığı söylenir.²⁵ Makdisî'nin bu dersleri özel ders olarak mı yoksa Nizamiye medreselerinde bulunarak mı aldığı belli

²² İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, 269; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 4: 37.

²³ Richard W. Bulliet, *The Partisans of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History* (Cambridge: Harvard University, 1972), 74; Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizamiye Medreseleri* (İstanbul: Nizamiye Akademi Yay., 2017), 281-292.

²⁴ İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, 286.

²⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, 62: 18; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 5: 353.

değildir. Ancak Ocak, onu Nizâmiye'den ders alan âlimler arasında zikretmektedir.²⁶ Üzerinde durulması gereken nokta ise Makdisî'nin Horasan ve Bağdât'ta kelâm ve fıkıh birikimi elde etmiş olmasıdır. Bu açıdan Eş'arîliğin söz konusu merkezlerden Şam'a intikal ettiği anlaşılmaktadır. Makdisî'nin aynı zamanda muhaddis olarak hadis ile ilgilenmesi, çeşitli şehirlerde rivâyette bulunmuş olması da dikkat çekmektedir. Bütün bunların yanı sıra Dımaşk'ta verdiği fıkıh dersleri meşhur olup Ebû Hâmid el-Gazzâlî'nin şehirde bulunduğu dönemde söz konusu faaliyetlere katılmış olması ayrıca mühimdir.²⁷ Makdisî ve Gazzâlî'nin aynı mecliste yer alıp, Şâfîî fikhî ile Eş'arî kelâmına dair soruları tartışıp, gelen eleştirilere cevap verdiklerini tahmin etmek mümkündür. Makdisî'nin mezhep imamlarının görüşlerini aktarması yönünden İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî ve Ebû İshâk eş-Şîrâzî'den daha üstün olduğu şeklindeki değerlendirmeler²⁸ göz önüne alınca Şam'da Eş'arîliğin gelişiminin ilerleme kaydettiğini söyleyebiliriz. Makdisî, ilmî birikiminin yanı sıra takvâsıyla da bilinmektedir. O, Selçuklu Meliki Tutuş'un hediyelerini kabul etmeyip, zâhidâne bir hayatı tercih etmiştir.²⁹ Bu durum onun tasavvufî yönünü ön plana çıkarmaktadır.

Şam'da Eş'arîliğin şekillenmesinde etkili olan isimlerin başında İmam Gazzâlî gelmektedir. Gazzâlî'nin çocukluk ve gençlik yılları Horasan'da geçti. Ardından Nîşâbur'da Cüveynî'nin talebesi oldu. Fıkıh, kelâm, felsefe ve diğer ilimlere merakı, tasavvufa meyli bu dönemde başladı. Cüveynî'nin vefatı üzerine Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk'ün himayesine giren Gazzâlî, Bağdât Nizâmiye Medresesi'nde müderris olarak görev yaptı. Selçuklular'ın Sünnîlik eksenli vizyonunun şekillenmesinde başat role³⁰ sahip olan Gazzâlî, Bağdât'tan uzlete çekilmek üzere Şam şehirlerine geldi. Ömrünün son döneminde tekraren Horasan'a dönünceye kadar Dımaşk, Kudüs, Mekke ve

²⁶ Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizamiye Medreseleri*, 329.

²⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 19: 138-139.

²⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, 62: 17-18.

²⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, 62: 17; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 5: 353.

³⁰ Gazzâlî'nin süresi tahmin edilemeyen bir zaman diliminde Selçuklu Veziri Nizâmülmülk'ün yeri tam olarak bilinmeyen karargahında yaşadığı ve burada bazı ilim adamları ile görüştüğü aktarılmaktadır. Bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbau ebnâi'z-zaman*, 4: 217. Gazzâlî'nin hakkında pek bilgi olmayan bu dönemde neler yaşadığı ve Nizâmülmülk ile yaptıkları muamma olsa da söz konusu sürecin akabinde Nizâmiye medreselerinin yaygınlaşması ilginçtir. Öte yandan Selçuklular'ın Fâtımî-İsmâîlî tehdidine yönelik hamlelerin artması da dikkat çekicidir. Şam bölgesinin Fâtımî-İsmâîlîler ile sorunlarının olması ve ilerleyen zamanda Gazzâlî'nin *Fedâihu'l-Bâtıniyye (Müstazhiri)* adlı eseri kaleme alması ise Şam bölgesinde onun tanınırlığını artırmıştır. Bk. Ebû Hamid Huccetülislam Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Fedâihü'l-Bâtıniyye* (Kahire: ed-Dârü'l-Kavmiyye, 1964), 1-3; Yavuz, *Horasan'da Eş'arîlik*, 206-207.

diğer şehirler arasında seyahatlerde bulundu.³¹ Gazzâlî'nin Dımaşk'ta geçirdiği yıllar içe dönük bir uzlet olarak görünse de *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*'in bazı bölümlerini yazması³², Ebü'l-Feth Makdisî'nin meclisinde ilmî tartışmalarda yer alması ve öğrencileri ile irtibatını sürdürmüş olması fikrî boyutta yeni bir söyleme geçişin emareleridir. Kalaycı'ya göre batıda Eş'arîliğin şekillenmesinde Gazzâlî'nin sûfî ve hadis taraftarı tavrı takınması ile kelâm ve felsefe ekseninden uzaklaşmasının önemli bir payı bulunmaktadır.³³ Bunun yanı sıra Gazzâlî'nin Horasan ve Bağdât ile Şam'daki muhatapları arasındaki farklılığı da göz önünde tutmak gerekir. Tüm bu çerçevede Şam bölgesinde Eş'arî zihniyeti, Gazzâlî'den etkilenmiştir. Ayrıca artık Eş'arîlik, Nizâmiye geleneği ile bağ kurmaktadır. Eş'arîliğin Nizâmiye medreselerinden beslenmesi hem bilimsel bir birikimi bölgeye taşıdığı gibi Selçuklular'ın Nizâmiye merkezli Sünnîlik politikalarını da bölgeye intikal ettirmektedir. Eş'arîliğin gelişimiyle Şam'ın kültürel ve politik atmosferi de yeni bir hal almaktaydı. Bu durum ilerleyen süreçte mezhebin konumunu da önemli oranda etkilemiştir.

Gazzâlî ve Nizâmiye geleneğinin Şam'da düşünce hayatını etkilediği hususlardan birisi de medrese türü kurumlar öncesinde, kurumsallaşmaya dönük yapıları ortaya çıkarmış olmasıdır. Bilindiği üzere câmî, mektep, imlâ meclisleri, dâru'l-ilm, beytü'l-hikme ve hankâh gibi mekanlar ilim meclisleri olarak kullanılmış daha sonra bu birikimler neticesinde sistematik, planlı, amaçları olan ilmî müesseseler yani medreseler ortaya çıkmıştır.³⁴ Bu minvalde Gazzâlî'nin Dımaşk'ta kaldığı dönemde Emevî Camiinde ders verdiği yer, el-Medresetü'l-Gazzâliyye şeklinde isimlendirildi. Hatta kendisinden sonra da burada ders veren çok sayıda ilim adamı oldu.³⁵ Bilinen anlamda buranın bir medrese değil de ders halkası olarak ilmî faaliyetlerin yürütüldüğü bir mekân olduğu anlaşılmaktadır. Gazzâliyye'ye medrese tanımının sonraki bir dönemde yapılması ayrı bir tartışma konusudur. Bununla birlikte medreselerin açılmasının hemen öncesinde

³¹ İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfteri*, 291-293; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbau ebnâi'z-zaman*, 4: 216-219; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 19: 323-325; Sabri Orman, "Gazzâlî'nin Hayatı ve Eserleri", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 13/3-4 [Gazzâlî Özel Sayısı] (2000), 237-238; Süleyman Uludağ, "Bir Mutasavvıf Olarak İmam Gazzâlî", *Vefatının 900. Yılı Anısına Büyük Mütefekkir Gazzâlî* (Ankara: DİB Yay., 2013), 65-67.

³² İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfiyye*, 1: 279-280.

³³ Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik Maturidilik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2013), 186-187.

³⁴ Şakir Gözütok, "İslam Medeniyetinin Öncü Eğitim Kurumları: Nişabur Medreseleri", *Türk Dünyası Araştırmaları* 185 (2010), 2.

³⁵ Harun Yılmaz, *Zengi ve Eyyubi Dımaşk'ında Ulema ve Medrese* (İstanbul: Klasik Yay., 2017), 64.

böyle ilmi faaliyet alanların kurulmuş olması bir hazırlık süreci olduğu gibi Eş'arî düşüncenin canlanmaya başladığını da göstermektedir.

Sözü edilen dönemde Şam'da ilim halkalarının/meclislerinin oluşması kadar Nizâmiye medreselerinde eğitim alan kimselerin de Şam'a dönmesi önemli bir birikimin bölgeye aktarılması anlamına gelmektedir. Kādî Ebü'l-Fazl, Abdurrahman ez-Zencânî gibi Nizâmiye'de yetişen kimseler birikimlerini Şam şehirlerine aktardılar.³⁶ Bu ilim adamları arasında yer alan Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir (ö. 571/1176) de ilk olarak Dımaşk'ta ilim öğrenip, ardından Bağdât Nizâmiye Medresesi'nde eğitim aldı. İbn Asâkir, fıkıh, kelâm, hadis ve diğer ilimler üzerine tahsil yaptı.³⁷ Bağdât'ta geçirdiği yıllar içinde ilim dünyasında tanınan İbn Asâkir, Dımaşk'a geri döndü. İbn Asâkir, Dımaşk'ta belirli bir süre kaldıktan sonra ilim yolculuğu için bu kez Horasan'a gitti. Burada Abdülkerîm es-Sem'ânî ile tanışıp, Horasan şehirlerini birlikte dolaştılar. Horasan'da çok sayıda ilim adamı ile görüşen İbn Asâkir, dönüş yolunda Bağdât'ta iki yıl kadar daha kaldı.³⁸ Eş'arîliğin savunusu ve temsiliyetindeki yeri³⁹ bilinen İbn Asâkir, Bağdât ve Horasan tecrübesini Ebü'l-Kâsım el-Melikü'l-Âdil Nüreddîn Mahmûd Zengî b. İmâdiddîn Zengî'nin (ö. 569/1174) açtığı medreselerde ders vererek aktardı. Eş'arîliğin Bilâdü's-Şam'da nüvelenmesi, Nizâmiye geleneğinden beslenmesiyle de güç kazandı. Eş'arîlik bir yandan taraftar kitlesini artırırken öte taraftan Eş'arî düşüncüyü temsil eden ilim adamlarını yetiştirmeye başlamış oldu.

C. Siyasi Otoritelerin Mezhep Politikaları: Sünnîliğin Gölgesinde Eş'arîliğin Yayılması

Tarihsel süreçte mezhep ve siyaset ilişkisi çok yönlü gelişmeler üzerinden şekillendi. Tek bir düzleme ve salt determinist bir yoruma indirgenemeyecek kadar karmaşık bir görünüme sahip olan bu sosyal doku; siyasi, toplumsal ve ekonomik gerekçelere bağlı olarak gelişti. Genelde Sünnîlik özelde Eş'arîlik tarihi açısından Büyük Selçuklu Devleti'nin siyaseti ve yaptıkları sadece kendi dönemlerini değil sonraki asırları da etkiledi. Zengîler ve Eyyûbiler'in politikaları da Selçuklu mirasından beslendi.

Selçuklular'ın siyasi hamlelerinin kolay anlaşılabilmesi ve bu döneme dair Eş'arîlik algısının baştan kabullere dayalı olması hem bilgi kirliliğine yol

³⁶ Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizamiye Medreseleri*, 329-332.

³⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbau ebnâi'z-zaman*, 3: 309; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 20: 554-555; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 7: 217.

³⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbau ebnâi'z-zaman*, 3: 309-310; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 20: 555.

³⁹ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik Maturidilik İlişkisi*, 187-189.

açmakta hem de problemin zor tarafı olarak karşımıza çıkmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti'nin tarihsel serüveni, Horasan'da Gazneliler, Büveyhîler ve diğer devletlerle siyasi mücadeleler üzerinden başladı. Kuruluş döneminde Hanefîler ile Şâfîiler arasındaki çatışmada devlet yönetimi, Hanefîler ve Mu'tezilîlerden yana tavır aldı.⁴⁰ Bu dönemden sonra Sultan Alp Arslan ve Vezir Nizâmülmülk ile tek eksenli politikalarından vazgeçilerek Şîî-İsmâîlî tehdidine karşı⁴¹ Sünnîlik eksenli siyasi bir tavır geliştirildi. Sünnîlik, içerisine mezhepleri alan daha üst bir kimlik haline getirildi. Selçuklular'ın Sünnî siyaseti hiçbir zaman tek bir hedefe dayalı olarak ilerlemedi. Bu açıdan meseleyi sadece Nizâmiye medreseleri üzerinden ele almak isabetli değildir. Medrese geleneği içinde Nizâmiye'nin şöhreti, diğer mezhepler için kurulan medreseleri gölgede bırakmaktadır. Ayrıca Nizâmiye'ye gereğinden fazla anlam yüklenmesine de neden olmaktadır. Anlam yükünün önemli bir basamağını Eş'arîliği de sadece medrese eksenini üzerinden değerlendirme çabası oluşturmaktadır. Eş'arîlik ile medrese gelenekleri arasındaki etkileşim dengeli bir yorum zeminine ihtiyaç duymaktadır. Bu açıdan Eş'arîliğin tarihsel sürecinde medreselerin önemi ve etki sınırlarının doğru çizilmesi kritik bir aşamadır.

Bilâdü's-Şam'da Eş'arîliğin gelişiminde Musul ve Halep merkezli atabegler olarak bilinen, Selçuklu siyasi ve mezhebi mirasını sürdüren Zengîler'in katkısı bulunmaktadır. İmâdüddîn Zengî'nin⁴² oğlu Nüreddîn Mahmûd Zengî, 541/1146 yılında Halep'i ardından 549/1154 senesinde ise Dımaşk'ı ele geçirdi.⁴³ Böylece uzun zamandır Fâtımîler ile Haçlıların mücadele sahasına dönen Şam bölgesinde, Sünnî bir yönetimin ağırlığı hissedilmeye başlandı. Nüreddîn Mahmûd Zengî, Hanefî mezhebine mensup olmakla birlikte onun takip ettiği siyasette daha kapsayıcı bir yapı olarak Sünnîliği merkeze aldığı anlaşılmaktadır. Nüreddîn Zengî, Şam şehirlerinin

⁴⁰ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Abdullah Ömer Yavuz, "Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluş Devrinde Mezhep Politikaları", *Bilimname* 34 (2017), 511-532.

⁴¹ Bu tehdide karşı ilim adamlarının yazdıkları eserlerin haricinde Vezir Nizâmülmülk'ün de çok sert eleştirileri bulunmaktadır. Bk. Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Taha Ayar (İstanbul: İş Bankası Yay., 2018), 297-325.

⁴² İmâdüddîn Zengî, Selçuklu komutanlarından Kasîmüddeve'nin oğludur. Pek çok devlet görevinden bulunmuştur. Urfa Haçlı Kontluğunu ortadan kaldırarak önemli bir başarı elde etmiştir. Detaylı bilgi ve değerlendirmeler için bk. Osman Gürbüz, "XII. Yüzyıl İslâm Dünyasında Örnek Bir Yönetici: İmâmeddin Zengî", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (2012), 51-66.

⁴³ Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *et-Târîhü'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atabekîyye*, thk. Ahmed Tuleymât (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Hadise, ts.), 84, 106-108; Ebû Muhammed Şihabuddin Abdurrahman b. İsmail el-Makdisî Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn fi ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, thk. İbrahim ez-Zeybak (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 1: 301.

hemen hepsinde Hanefîler, Şâfiîler, Hanbelîler için medreseler açmaktan çekinmedi. Sûfîler için hankâhlar yaptırıp onları da ciddi olarak destekledi. Genel çerçeveye bakıldığında Sünnîliğin her koluna sahip çıkan ve destek veren bir yönetimin olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Sünnîliği öne çıkararak bölgedeki Şiî-İsmâîlî Fâtımîlerin etkisi kırılmak istenmiş ayrıca Haçlılara karşı da güçlü bir birlikteliğin oluşması sağlanmıştır. Nûreddîn Mahmûd Zengî'nin, Selçuklular'dan gelen Sünnîliği üst bir çatı olarak konumlandırıp mezhepleri bu çatı altında toplama politikalarını kararlı bir şekilde devam ettirdiği anlaşılmaktadır.⁴⁴

İlk olarak Hanefî bir medreseyi Halep'te inşa ettiren Nûreddîn Zengî,⁴⁵ ikinci medreseyi ise Şâfiî-Eş'arîler için yaptırdı. Medresenin başına ise Kutbüddîn en-Nîsâbü'rî (ö. 578/1183) getirildi. Kutbüddîn en-Nîsâbü'rî, Nîşâbur Nizamiye Medresesi'nde yetişmiş ardından Dımaşk'a gelerek verdiği dersler ile öne çıkmış Şâfiî fakihî Eş'arî kelâmcısı bir ilim adamıydı. Nûreddîn Zengî'nin daveti ile Halep'e gelen Nîsâbü'rî, Nûriyye Medresesi ve sonrasında Esediyye Medresesi'nde dersler verdi, talebeler yetiştirdi.⁴⁶ Horasan Eş'arîlerinden olan Kutbüddîn en-Nîsâbü'rî'nin medreselerde görev alması Eş'arîliğin bölgede varlığı açısından son derece kıymetliydi. Ayrıca felsefi birikimi ve kelâmdaki yetkinliğiyle ön plana çıkması bölgede Şiî-İsmâîlî varlığına karşı mücadele açısından değer taşımaktaydı. Halep'te inşa ettirdiği üç medreseyi Şâfiî-Eş'arîlere teslim eden Nûreddîn Zengî, Bağdât ve civarında yetişmiş, Şâfiî-Eş'arî kimliği ile bilinen Ebû Sa'd Şerefüddîn Abdullah b. Muhammed el-Mevsilî'yi (ö. 585/1189) ya da meşhur ismi ile İbn Ebî Asrûn'u medreselerden sorumlu bir idareci olarak göreve getirdi. Cüveynî'nin fıkıh eserlerine şerh yazacak kadar donamlı bir kimse olan İbn Ebî Asrûn, fakih olarak öne çıkmaktaydı. O, dönemin medreselerindeki eğitim faaliyetlerinden hoca-talebe seçimine kadar hemen her konuda belirleyici bir konuma sahipti.⁴⁷

Nûreddîn Mahmûd Zengî, Bilâdü's-Şam'ın kalbi olan Dımaşk'ı ele

⁴⁴ İbnü'l-Esir, *et-Târîhü'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atabekiyye*, 165-170; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbau ebnâi'z-zaman*, 5: 185; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 20: 532; Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik Maturîdîlik İlişkisi*, 167-170.

⁴⁵ Nûreddîn Zengî'nin Hanefî ve Mâtürîdîliğin bölgede gelişimine katkısı için bk. Ahmet Ak, "Mâtürîdîliğin Halep ve Şam'a Gelişi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVI/1 (2016), 125-127.

⁴⁶ Ebû Abdullah İzzeddin Muhammed b. Ali b. İbrâhim İbn Şeddâd, *el-A'lâkü'l-hâtîre fî zikri ümerâi's-Şam ve'l-cezîre* (Dimeşk: Vizaretü's-Sekâfe, 1991), 249; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbau ebnâi'z-zaman*, 5: 196; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 7: 297.

⁴⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbau ebnâi'z-zaman*, 3: 53-54; İlhan Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyubiler'de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetler* (Dicle Üniversitesi SBE, 2017), 166.

geçirdiği zaman tıpkı Halep'teki gibi Sünnî mezhepleri desteklemeye devam etti. Bu dönemde Hanefiler ve Şâfiî-Eş'arîler başta olmak üzere hemen herkes için medreseler açıldı. Mesela Hanefilere tahsis edilen en-Nûriyyetü'l-Kübrâ, Emevî halifelerinin evlerinin bulunduğu yerde inşa edilmiş son derece önemli bir medresedir.⁴⁸ Nûreddîn Zengî'nin Şâfiî-Eş'arîler için inşa ettirdiği çok sayıda medrese bulunmaktadır. Bunların başında ise Asrûniyye gelmektedir. Daha önce Halep, Hama, Humus gibi Şam şehirlerinde İbn Ebî Asrûn için medreseler açan Nûreddîn Zengî, Dımaşk'ta da onun için bir medrese yaptırdı.⁴⁹ İbn Ebî Asrûn'un Şam şehirlerindeki Şâfiî-Eş'arî medreselerinden sorumlu olması ve Dımaşk'ta da ona medresenin tahsis edilmesi dikkat çekicidir. Ama daha da önemlisi bu medresenin İbn Ebî Asrûn'un soyundan gelen oğullarına ve torunlarına da bırakılacak kadar ayrıcalıklı niteliklerinin olmasıdır.⁵⁰ Zengî'nin İbn Ebî Asrûn'a verdiği değer sanılandan daha da çok olduğunu tahmin etmek güç değildir. Bu dönemde açılan medreselerden bir diğeri ise İmâdiyye Medresesi olup ismini İmâdüddîn el-Kâtib el-İsfehânî'nin (ö. 597/1201) bu medresenin başına geçmesiyle aldı.⁵¹ İmâdüddîn el-İsfehânî, İsfahanlı olup Rey başta olmak üzere çeşitli beldelerde ilim tahsil etti daha sonra Bağdât Nizâmiye Medresesi'nde eğitim gördü. Abbâsî Vezirinin yanında devlet işlerinde görev alan İmâdüddîn el-İsfehânî, vezirin ölümü sonrasında Dımaşk'a geldi. Nûreddîn Zengî tarafından karşılanıp medreselerde dersler verdi. Ayrıca devlet tecrübesi ile Zengî'nin siyasi işlerinde de görev aldı. İmâdüddîn el-İsfehânî, Şâfiî ve Eş'arî olarak ilmi birikimin yanı sıra edebiyatla da ilgilenen çok yönlü bir kişiliktir. Onun hem müderris hem de devlet adamı olarak görevler üstlenmesi Nûreddîn Zengî'nin vefatından sonra da devam etti.⁵²

Nûreddîn Mahmûd Zengî, Selçuklular'ın Sünnîlik siyasetini Şam bölgesine taşıyarak bölgedeki Şiî varlığının karşısında Sünnî bir bloğun tesisini sağladı. Sünnî mezheplerin tamamına alan açıp destek oldu. Bu dönemde Nizâmiye geleneğinin yansıması olan medreseler inşa edildi. Şâfiî-Eş'arîler için de Şam şehirlerinde çeşitli medreseler kuruldu. Sözü ettiğimiz medreselerde Horasan ve Bağdât'ta eğitim almış Eş'arîler de görev

⁴⁸ İbn Şeddâd, *el-A'lâkü'l-hâtîre*, 203; Ebü'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Ömer Nuaymî, *ed-Dâris fî târîhi'l-medâris*, thk. Ca'fer el-Hasenî (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1988), 1: 607; Yılmaz, *Zengi ve Eyyubi Dımaşk'ında Ulema ve Medrese*, 92.

⁴⁹ İbn Şeddâd, *el-A'lâkü'l-hâtîre*, 238; Nuaymî, *ed-Dâris fî târîhi'l-medâris*, 1: 399.

⁵⁰ İbn Şeddâd, *el-A'lâkü'l-hâtîre*, 238-239.

⁵¹ Nuaymî, *ed-Dâris fî târîhi'l-medâris*, 1: 406-407.

⁵² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbau ebnâi'z-zaman*, 5: 147-148; Nuaymî, *ed-Dâris fî târîhi'l-medâris*, 408-411.

aldı. Bölgede Eş'arîliğin yayılmasında etkili olan medreseler, çok sayıda öğrencinin yetişmesini sağladı. Medreselerde bazı ulema aileler oluşmaya başladı. Eş'arîler içinde Nûreddîn Zengî'nin devlet işlerinde görev alan müderrisler de oldu. Bütün bu gelişmelere bağlı olarak bölgenin Sünnî bir kimliğe bürünmesinde etkili olan Zengî hâkimiyeti, Eş'arîliğin gelişiminde ve yayılmasında etkili oldu.

Selçuklular'ın tarih sahnesine çıktıkları dönemden itibaren güç kaybeden Fâtımîler, Nûreddîn Zengî'nin Bilâdü's-Şam'ı kontrol altına almasıyla daha da güç kaybetti. Bu dönemde Zengî'nin önde gelen komutan ve yöneticilerinden Ebü'l-Muzaffer el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddîn Yûsuf b. Necmiddîn Eyyûb b. Şâdî (ö. 589/1193), Fâtımî veziri olup Mısır'da bu iktidarın sonunu getirdi.⁵³ Zengîler'in devamı olarak hareket eden Selâhaddîn-i Eyyûbî, Eyyûbîler Devleti'ni kurup zaman içinde Mısır ve Şam'ı kontrol edecek güce erişti.

Selâhaddîn-i Eyyûbî, Zengîler'in mirası olarak Sünnîliği merkeze alan politikalar takip etti. Bunun yanı sıra Şâfiî-Eş'arî olan sultan, dönemin Eş'arî bilginleri ile yakından ilgilendi. Ayrıca Kutbüddîn en-Nîsâbü'rî'nin kendisi için yazdığı akâid risâlesini okumuş, çocuklarına okutmuş ve ezberlemelerini istemiştir. Söz konusu risâle, Eş'arî kelâmının öz ve yüzeysel bilgilerini ihtiva etmektedir.⁵⁴ Burada Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Nîsâbü'rî'nin risâlesine verdiği değer kadar önemli olan bir diğer husus, Eş'arîliğe sahip çıkmasıdır. Selâhaddîn-i Eyyûbî, ilerleyen zamanda Mısır'da *Mürşide* isimli akâid risâlesini yayınladı ve halkın bu risâleyi kabul etmesini istedi.⁵⁵ Mısır'da uzun zaman okutulan bu risâle Memlûklüler devrinde de devam etti. Anlaşıldığı kadarıyla Eş'arîlik, Bilâdü's-Şam'dan sonra Mısır coğrafyasında da yaygınlık kazanmaya başlamış ve Eyyûbîler'in de Eş'arîliğe desteği sürmüştür.

Şam coğrafyasında Zengîler gibi Eyyûbî iktidarı da çeşitli medreseler açıp Sünnî mezheplere ciddi destek verdi. Bu durum bir yandan bölgenin Şif atmosferden çıkışına yardım ettiği gibi kurumlar üzerinden mezhebi yapıların yaygınlaşmasında etkili oldu. Eş'arîlik de bu imkânlardan faydalandı. Eyyûbîler döneminde Eş'arîler için çok sayıda medrese açılmış olmakla birlikte bunlar içinde Âdiliyye Medresesi öne çıkmaktadır. Eş'arî âlim Kutbüddîn en-Nîsâbü'rî için planlanan bu medresenin yapımına

⁵³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 10: 33-35.

⁵⁴ Bahauddîn Ebu'l-Mehâsin b. Yusuf İbn Şeddâd, *en-Nevaldirü's-sultaniyye ve'l-mehasinü'l-Yusufiyye = Siretu Selahuddin*, thk. Cemalüddîn eş-Şeyyâl (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1994), 33.

⁵⁵ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, 172.

Nûreddîn Zengî döneminde başlandı. Zengî'nin vefatı ile yarım kalan Selâhaddîn-i Eyyûbî ve el-Melikü'l-Efdâl dönemlerinde ilgilenilmeyen medrese el-Melikü'l-Âdil döneminde tekrar inşa edilmeye başlanmış ve oğlu el-Melikü'l-Muazzâm İsa döneminde, 619/1222 yılında tamamlanmıştır. Kutbüddîn en-Nîsâbü'rî'nin vasiyeti gereği kütüphanesi bu medreseye taşınmıştır.⁵⁶ Açılışında Seyfüddîn Ali b. Muhammed el-Âmidî (ö. 631/1233) gibi meşhur simaların olduğu bu medresede Dımaşk kadıları baş müderris olarak görev yaptı. Sadece Eyyûbîler değil Memlûklüler döneminde de medrese işlevini sürdürdüğünden Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267), İbn Hâllikân (ö. 681/1282) gibi Eş'arîler bu medreselerde dersler verdi.⁵⁷

Zamanın önemli yapılarından bir diğeri Eyyûbî devlet adamlarından Cemâleddin İkbâl (ö. 603/1207) tarafından yaptırılan İkbâliyye Medresesi'dir. Müderris olarak görevlendirilen Şemseddîn Yahya b. Hibetullâh b. Seniyyüddeve (ö. 635/1239) Kutbüddîn en-Nîsâbü'rî'nin talebelerindedir. Şemseddîn Seniyyüddeve, ilim adamlığının yanı sıra Kudüs ve Dımaşk kadılığı yaptı.⁵⁸ Artık Nîsâbü'rî'nin talebeleri medreselerin başına geçecek birikime ulaşmıştı. Ayrıca bu dönemde Şemseddîn Seniyyüddeve'nin Eyyûbî melikleriyle iyi ilişkiler kurması da göze çarpmaktadır.

Medrese açmanın ya da desteklemenin meşhur olduğu söz konusu dönemde iktidar ailesinden kimseler de bu işlerle ilgilendi. Sözün gelişi, Eyyûbî ailesinden Zümrüd Hatun'un desteği ile kurulan Şâmiyye Berrâniyye Medresesi de Şâfiî-Eş'arîlere tahsis edildi. Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245)(bilinen ismiyle İbnü's-Salâh) başta olmak üzere pek çok âlim bu medresede dersler verdi.⁵⁹ Bunun gibi daha pek çok medrese kurularak Şâfiî-Eş'arî âlimlerinin hizmetine sunuldu. Medreseler için çeşitli vakıflar ve gelirler de oluşturularak hizmetin devamlılığı hedeflendi. Eyyûbî ailesine mensup bazı kimselerin mezarları da bu medreselerin bahçelerinde yer aldı.⁶⁰ Bundan dolayı medreseler bu dönemde sadece eğitim amaçlı yapılar değil çok yönlü kurumlar olarak siyasi ve fikri hayatın merkezinde yer aldılar.

Zengî iktidarı gibi Eyyûbîler'in de Sünnîliği merkeze alan siyaset

⁵⁶ İbn Şeddâd, *el-A'lâkü'l-hâtîre*, 340; Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, 1: 359-361.

⁵⁷ Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, 1: 362; Yılmaz, *Zengi ve Eyyubi Dımaşk'ında Ulema ve Medrese*, 57-58.

⁵⁸ İbn Şeddâd, *el-A'lâkü'l-hâtîre*, 234; Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, 1: 160.

⁵⁹ İbn Şeddâd, *en-Nevaldirü's-sultaniyye*, 241; Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, 1: 277-279.

⁶⁰ Yılmaz, *Zengi ve Eyyubi Dımaşk'ında Ulema ve Medrese*, 78-92.

anlayışları, Şam bölgesinde Şîliğin izlerinin silinmesini sağladığı gibi siyasi otoritelerin de güçlü bir taban elde etmelerine imkân tanıdı. Şafî-Eş'arî düşüncenin yayılmasında siyasi otoritelerin alan açmalarının etkisi vardı. Bu bağlamda inşa edilen medreseler hem bir ilim geleneğini oluşturuyor hem de mezhebin yayılmasına aracılık ediyordu. Horasan ve Bağdât'tan gelen Eş'arîlerin zaman içinde nitelikli talebeler yetiştirmesi, ulema ailelerin oluşması ve kurumsallaşma ile bu durumun silsileler halinde devam etmesi gerçekten önemliydi. Bu bağlamda Eş'arîliğin Şam şehirlerindeki gelişimini medreseler ile sınırlandırmamak gerekir. Medreseler bir araç olarak düşüncenin yaygınlığına katkı sunmaktadırlar. Fakat mezheplerin düşünce evrenleri araçlarla değil muhatap oldukları düşünsel dünyanın birikimi ile gelişirler. Bu bağlamda Eş'arîliğin Bilâdü's-Şam'daki durumunu bir de fikri boyutu ile değerlendirmek gerekmektedir.

D. Ashâbu'l-Hadis ve Fukahâ Etkisinde Eş'arî Düşüncesi

Mezhepleri tek boyutlu ve değişmez ilkelere sahip ekoller olarak göremeyiz. Tarihsel tecrübeler, mezhep içerisinde farklı kolların oluşabildiğini göstermektedir. Mezheplerin farklı düşünce kodlarını aynı çatıda tutuyor olması gerçekten dikkat çekicidir. Teorik planda çeşitli tartışmalar ortaya çıksa da konumuz bağlamında üzerinde durduğumuz husus mekânın değişmesi meselesidir. Şam coğrafyasında Eş'arîliğin fikri gelişimi, Gazzâlî'nin görüşlerinden etkilenerek şekillendi. Felsefe ve kelâm ilişkisi açısından kritik bir noktada yer alan Gazzâlî, mantığın İslamî ilimlerde kullanılmasında öncü bir rol üstlenmişti.⁶¹ Gazzâlî, Dımaşk'ta uzlete çekildiğinde ise artık felsefe ve kelâm eksenli arayışı, sûfî ve Hadis taraftarı bir kimliğe dönüşmeye başlamıştı. Şam coğrafyasında Eş'arîliğin Ashâbu'l-Hadis-tasavvuf çizgisi üzerinden şekillenmesinde Gazzâlî'nin etkisi mutlaka göz önüne alınmalıdır.⁶²

Eş'arî fikirlerin tesisinde bölgenin ilmi-fikri atmosferinin etkili olduğunu da söylemek mümkündür. Eş'arî kitlenin Hanbelîler ile yaşadıkları çatışmalar son derece önemlidir. Hanbelîlerin Ahmed b. Hanbel döneminden beri Ashâbu'l-Hadis içinde kelâma yönelen, akla karşı ılımlı yaklaşan Şafî kimselere yönelik sert muhalefetleri söz konusudur.⁶³ Ashâbu'l-Hadis içerisindeki Hanbelî ve Şafî düşünce arasındaki ayrışmanın bir yansıması, Eş'arîliğe yöneltilen eleştirilerde kendisini göstermiştir. Nitekim İbn

⁶¹ İbrahim Çapak, *Gazali'nin Mantık Anlayışı* (Ankara: Elis Yay., 2011), 15.

⁶² Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, 186.

⁶³ Christopher Melchert, *Sünni Düşüncenin Teşekkülü*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu (İstanbul: Klasik Yay., 2018), 84-98.

Asâkir'in meşhur eseri *Tebyînu kezibi'l-müfterî fîma nusibe ile'l-imâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, Hanbelî Ebû Ali el-Hasan b. Ali el-Ehvâzî'nin (ö. 446/1055) *Mesâlibu İbn Ebî Bişr* isimli eserine cevap olarak yazılmıştır.⁶⁴ Kalaycı'ya göre bu gerilim ortamı, İbn Asâkir'in Eş'arîlik algısını etkileyerek Hadis taraftarlığına daha yakın bir Eş'arîlik tasavvurunu ortaya çıkardı.⁶⁵ Hanbelîler ile Eş'arîler arasındaki mücadele Eyyûbîler döneminde Şam şehirleri ile sınırlı kalmayıp Mısır'a da yansıdı.

Şam bölgesinde şekillenen Eş'arî düşünce içinde de farklılaşmalar vardı. Bunun bir örneği olarak kelâmcı yönü daha ağır basan Kutbüddîn en-Nîsâbü'rî ile fakihliği öne çıkmış olan İbn Ebî Asrûn'u destekleyenler arasında medreselerin idaresi noktasında çekişmeler yaşandı.⁶⁶ Nîsâbü'rî'nin Horasan eksenli bir ilim anlayışına sahip olması nedeniyle kelâm-fıkıh dengesinde daha akli bir yoruma sahipti. İbn Ebî Asrûn ise ağırlıklı olarak fıkıh merkezli bir mecradan ilerlemekteydi. Zira mühim olan gelişme de fıkıh merkezli din anlayışına sahip entlektüel yapının egemen olmasıydı. Eş'arîliğin Şâfiî fıkıh anlayışına bağımlı kalması bu atmosferle doğrudan irtibatlıydı. Dolayısıyla Eş'arîlik iki yönlü bir kıskacın tam ortasındaydı.

İncelediğimiz dönemin rengi fazlasıyla Hanbelî gelenekçiliğinden etkilendi. Bunun bir yansıması olarak felsefe karşıtlığının baskın olduğunu söylemek mümkündür. Mesela İbnü's-Salâh, mantığa dair sorulara verdiği cevaplara mantığı kötileyerek söze başlar.⁶⁷ Ardından felsefeye geçerek sert eleştiriler yöneltir. Felsefeyle ilgilenenlerin şer'î hakikatleri anlayamayacağını iddia eder.⁶⁸ Müslümanların felsefenin şerrinden korunması gerektiğine dair son derece sert yorumlarda bulunur.⁶⁹ İbnü's-Salâh, felsefe öğretiminin medreselerden menedilmesi için idarecilere görev düştüğünü söylemekten de geri durmamaktadır.

Şam coğrafyasında felsefe karşıtlığı belirgin bir tavır olmasına karşın Felsefi Eş'arîliğin önde gelen temsilcilerinden Seyfüddîn el-Âmidî (ö. 631/1233) burada bulunmuş ilim adamlarından birisidir.⁷⁰ Kelâmın

⁶⁴ Keskin, *İmam Eş'ari ve Eş'arilik*, 43.

⁶⁵ Bk. Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, 189.

⁶⁶ Yılmaz, *Zengi ve Eyyubi Dımaşk'ında Ulema ve Medrese*, 228.

⁶⁷ Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân İbnü's-Salâh, *Fetâvâ ve mesâilü İbni's-Salâh fi't-tefsir ve'l-hadis ve'l-usûl ve'l-fikh*, thk. Abdülmü'tî Emin Kal'acî (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1986), 1: 2010-211.

⁶⁸ İbnü's-Salâh, *Fetâvâ ve mesâilü İbni's-Salâh*, 1: 210.

⁶⁹ İbnü's-Salâh, *Fetâvâ ve mesâilü İbni's-Salâh*, 211-212.

⁷⁰ Bağdât'tan felsefi yönü nedeniyle eleştirilere maruz kalıp ayrılan Âmidî, önce Dımaşk'a ardından Mısır'a geçip Eş'arî-Şâfiîlerin Nâsırıyye Medresesi'nde dersler verdi. Dönemin fakihleri tarafından i'tikâdının bozuk olduğu eleştirilerine maruz kalarak öldürülme riski

konularını akli delillerle temellendirip felsefi bir izah ile açıklayan Âmidî, felsefeye hâkim olduğu kadar yeri geldiğinde kelâmın hatalı yönlerini ifade etmekten de çekinmemektedir. Mesela zorunlu varlık için varlık-mahiyet ayrımı meselesinde Fahreddîn er-Râzî'yi eleştirerek İbn Sînâ'nın görüşünü savunmaktadır.⁷¹ Hayatının sonuna doğru Eyyûbî yönetimiyle yaşanan sorunlara bağlı olarak görevlerine son verilip ev hapsine mahkûm edilmesi Âmidî'nin etkinliği zayıflatmıştır. Dönemin fakihlerinin Âmidî hakkındaki sert eleştirileri ve felsefe karşıtı tutumları bu süreçteki etkili enstrümanların başında gelmektedir.⁷² Âmidî'ye karşı alınan tavrın Eyyûbî siyaseti ile ilgisi ayrı bir tartışma konusu olmakla birlikte felsefe karşıtlığının ne kadar da baskın bir eğilim olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bu bağlamda Eş'arîliğin Âmidî gibi felsefi birikime sahip bir çizgiden ilerlemesi pek mümkün olmadı. Bunun yerine Ehl-i Hadis geleneği ve Şâfilik çerçevesinde bir Eş'arîlik zamanla daha ağır gelmeye başlamıştır.

Sonuç

Tarihsel serüveninde Eş'arîliğin, farklı coğrafyalarda birbiriyle örtüşmeyen tezahürleri oldu. Horasan'da, Bağdât'ta, Şam ve Mısır'da farklılaşmanın izlerini sürmek mümkün gözükmemektedir. Şam coğrafyasında Eş'arîliğin gelişimi ve yayılması; bölgenin ilmi durumu, muhataplık kurduğu mezheplerin konumu ile siyasi, sosyal ve diğer beşeri unsurlara bağlı olarak yol aldı. Eş'arîlik ilk olarak İmam Eş'arî ve Bâkılânî gibi otoritelerin öğrencileriyle ya da bu otoritelerden yardım isteyen bölge insanlarıyla temsil edildi. Şam'da Eş'arî düşüncenin gelişiminde başat rolü ise İmam Gazzâlî üstlendi. Uzlet için Dimaşk'a gelen Gazzâlî çokça meşgul olduğu felsefe, kelâm ve bunlara dair tartışmaları geride bırakmıştı. Yazdığı metinler, katıldığı ilim meclisleri ve yetiştirdiği talebeleri ile Gazzâlî'nin uzleti Hadis taraftarlığına ve sūfliğe dayalı bir din yorumunu inkişaf ettirdi. Eş'arîliğin gelişimi fikri düzeyde Gazzâlî, siyasi mecrada Selçuklu mirası üzerinden şekillendi. Selçuklular'ın Sünnîliği odak noktası haline getiren politikaları, Zengî ve Eyyûbî iktidarlarınca sahiplenildi, Şam ve Mısır coğrafyalarına taşındı. Fâtımî

nedeniyle Mısır'dan kaçarak Şam şehirlerinden Hama'ya geldi. Hama'da verdiği derslerin ardından Eyyûbî Meliki Muazzâm İsa'nın daveti üzerine Dimaşk'a gelerek Azîziyye Medresesi'nde görev yaptı. Daha sonra Meliki Eşref döneminde siyasi bazı nedenlere dayalı olarak Âmid'e gitmeye çalışması üzerine ölünceye kadar ev hapsine mahkûm edildi. Bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbau ebnâi'z-zaman*, 3: 293; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 8: 306-307.

⁷¹ Detaylı bilgi ve değerlendirme için bk. Hakan Coşar, "İşârât Geleneği İçinde Fahreddin er-Râzî Eleştirileri: Seyfeddin el-Âmidî Örneği", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, ed. Ömer Türker, Osman Demir (İstanbul: İSAM Yay., 2013), 555-577.

⁷² Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 8: 218; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 22: 365-366.

izlerini silmek ve Haçlı istilasına karşı set çekmek için Sünnî düşünceye alan açan bu gelişmeler, medreseler üzerinden kurumsal boyuta evrildi. İlim geleneğinin oluşması, ulema ailelerin ortaya çıkması ve buna benzer sonuçlarıyla medrese tecrübesi Eş'arîliğin yayılmasında etkili oldu. Sözünü ettiğimiz süreçte Eş'arîliğin fikri gelişimi bölgenin düşünce yapısına göre şekillendi. Hanbelî geleneğin sert eleştirileri nedeniyle Ashâbu'l-Hadis çizgisine yaklaşan Eş'arîlik, üzerinde fukahânın baskısını da yoğun bir şekilde hissetti. Nitekim fıkıh merkezli felsefe karşıtlığı nedeniyle Felsefi Eş'arîliğin mimarlarından Âmidî'ye karşı yapılanlar, söz konusu felsefi çizginin devamlılığına ket vurdu. Eş'arîlik ise tüm bu gelişmelerin arasında kendisine bir yol bulmaya çalıştı.

Teşekkür:

-

Beyanname:

1. Etik Kurul İzni:

Etik Kurul İzni gerekmemektedir.

2. Katkı Oranı Beyanı:

Yazar, makaleye başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.

3. Çıkar Çatışması Beyanı:

Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

KAYNAKÇA

AK, Ahmet. "Mâturîdîliğin Halep ve Şam'a Gelişi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVI/1 (2016), 119-138.

BARAN, İlhan. *Büyük Selçuklu ve Eyyubiler'de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetler*. Dicle Üniversitesi SBE, 2017.

BULLIET, Richard W. *The Particians of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History*. Cambridge: Harvard University, 1972.

BURKE, Peter. *Annales Okulu: Fransız Tarih Devrimi*. çev. Mehmet Küçük. İstanbul: Doğu Batı Yay., 4. Basım, 2014.

- COŞAR, Hakan. "İşârât Geleneği İçinde Fahreddin er-Râzî Eleştirileri: Seyfeddin el-Âmidî Örneği". *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*. ed. Ömer Türker, Osman Demir. 555-577. İstanbul: İSAM Yay., 2013.
- ÇAPAK, İbrahim. *Gazali'nin Mantık Anlayışı*. Ankara: Elis Yay., 2. Basım, 2011.
- EBÛ ŞÂME, Ebû Muhammed Şihabuddin Abdurrahman b. İsmail el-Makdisî. *Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*. thk. İbrahim ez-Zeybak. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.
- GAZZÂLÎ, Ebû Hamid Hucetülislam Muhammed b. Muhammed. *Fedâihü'l-Bâtıniyye*. Kahire: ed-Dâru'l-Kavmiyye, 1964.
- GILDERHUS, Mark T. *Tarih ve Tarihçiler - Tarih Yazıcılığına Giriş*. çev. Emine Sonnur Özcan. Ankara: Birleşik Dağıtım Yay., 2011.
- GÖZÜTOK, Şakir. "İslam Medeniyetinin Öncü Eğitim Kurumları: Nişabur Medreseleri". *Türk Dünyası Araştırmaları* 185 (2010), 33-64.
- GÜRBÜZ, Osman. "XII. Yüzyıl İslâm Dünyasında Örnek Bir Yönetici: İmâmeddin Zengi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (2012), 51-66.
- Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib*. thk. Yusuf Hâdî. Kahire: ed-Dâru's-Sekâfeti li'n-Nâsir, 2002.
- İBN ASÂKİR, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh. *Târîhu Medineti Dımaşk*. thk. Muhibüddin Ebû Said. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- İBN ASÂKİR, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh. *Tebyînu kezibi'l-müfterî fîma nusibe ile'l-imâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984.
- İBN HALLİKÂN, Ebû'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbau ebnâi'z-zaman*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1994.
- İBN KÂDÎ ŞÜHBE, Ebû's-Sıdk Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed. *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfiyye*. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, ts.
- İBN ŞEDDÂD, Bahauddîn Ebu'l-Mehâsin b. Yusuf. *en-Nevadirü's-sultaniyye ve'l-mehasinü'l-Yusufiyye*. thk. Cemalüddîn eş-Şeyyâl. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1994.
- İBN ŞEDDÂD, Ebû Abdullah İzzeddin Muhammed b. Ali b. İbrâhim. *el-A'lâkü'l-hâtîre fî zikri ümerâi's-Şam ve'l-cezire*. Dımeşk: Vizaretü's-Sekâfe, 1991.

- İBNÜ'L-CEVZİ, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazâm fi târîhi'l-müluk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, Mustafa Abdülkadir Ata. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- İBNÜ'L-ESÎR, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *el-Kâmil fi't-târîh*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987.
- İBNÜ'L-ESÎR, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *et-Târîhü'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atabekiyye*. thk. Ahmed Tuleymât. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Hadise, ts.
- İBNÜ'S-SALÂH, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân. *Fetâvâ ve mesâilu İbni's-Salâh fi't-tefsir ve'l-hadis ve'l-usûl ve'l-fikh*. thk. Abdülmu'tî Emin Kal'acî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1986.
- KALAYCI, Mehmet. *Ehl-i Sünnetin Reislerinden İmam-ı Eş'arî ve Eş'arîlik*. Ankara: Anadolu Ay Yay., 2019.
- KALAYCI, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yay., 2013.
- KESKİN, Mehmet. *İmam Eş'ari ve Eş'arilik*. İstanbul: Düşün Yay., 2013.
- MAKDÎSÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*. thk. Muhammed Emin ed-Dannâbî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- MAVİL, Hikmet Yağlı. *İmam Eş'arî'nin Kelam Düşüncesi*. İstanbul: İSAM Yay., 2018.
- MELCHERT, Christopher. *Sünni Düşüncenin Teşekkülü*. çev. Ali Hakan Çavuşoğlu. İstanbul: Klasik Yay., 2018.
- NİZÂMÜLMÜLK, Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî. *Siyasetname*. çev. Mehmet Taha Ayar. İstanbul: İş Bankası Yay., 14. Basım, 2018.
- NUAYMÎ, Ebü'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Ömer. *ed-Dâris fi târîhi'l-medâris*. thk. Ca'fer el-Hasenî. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1988.
- OCAK, Ahmet. *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizamiye Medreseleri*. İstanbul: Nizamiye Akademi Yay., 2017.
- ORMAN, Sabri. "Gazâlî'nin Hayatı ve Eserleri". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 13/3-4 [Gazâlî Özel Sayısı] (2000), 237-248.
- SEHÂVÎ, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *ed-Dav'ü'l-lâmi*. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, ts.
- SÜBKÎ, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi. *Tabakâtü's-*

Şâfiyyeti'l-kübrâ. thk. nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv-Mahmut Muhammed et-Tenâhî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1964.

ULUDAĞ, Süleyman. "Bir Mutasavvıf Olarak İmam Gazâlî". *Vefatının 900. Yılı Anısına Büyük Mütefekkir Gazâlî*. 65-81. Ankara: DİB Yay., 2013.

YÂKÛT el-HAMEVÎ, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn. *Mu'cemü'l-büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1977.

YAVUZ, Abdullah Ömer. "Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluş Devrinde Mezhep Politikaları". *Bilimname* 34 (2017), 511-532.

YAVUZ, Abdullah Ömer. *Horasan'da Eş'arîlik*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi SBE, 2019.

YILMAZ, Harun. *Zengi ve Eyyubi Dımaşk'ında Ulema ve Medrese*. İstanbul: Klasik Yay., 2017.

ZEHEBÎ, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.

SPREAD PROCESS OF ASH'ARISM IN THE DAMASCUS REGION

 Abdullah Ömer YAVUZ^a

Extended Abstract

The development of sects in Islamic thought is shaped over various stages. In the historical process, Islamic thought schools do not have a uniform integrity. For this reason, sects may differ depending on various factors such as the change of space and time, and relations of interlocutorship. Ash'arism, one of the main sects of Sunnism, emerged in the Iraqi geography. It was after his death that the name Imam As'harī was adopted and brought to the forefront within the framework of a kalām thought. At this point, Khorasan geography came to the fore instead of Iraq in shaping the Ash'arism. The spread of Ash'arism in other basins of the Islamic geography besides its experience in Khorasan led to different experiences and diversity of thought. The differentiation of the mass that adopted Ash'arism seriously affected the formation of understanding and shaping Ash'arism.

The main problem of this research is how and in what way the Ash'arism, which spread to different regions, manifested in the geography of Damascus. First of all, the sect, which was transferred to the region through the students of Imam As'harī and al-Bāqillānī, became stronger with the arrival of al-Ghazzālī in the region. Al-Ghazzālī served as a mudarris at the Baghdad Nizamiyyāh Madrasah. Al-Ghazzālī who played a dominant role in shaping the Sunni vision of the Seljuks, came to Damascus to retreat from Baghdad. Although al-Ghazzālī's years in Damascus seem to be an introverted conclusion, a new intellectual discourse has developed here. Al-Ghazzālī's attitude towards sūfi and hadith and his departure from the axis of theology and philosophy played an important role in the shaping of Ash'arism in the west.

In the historical process, the relationship between sect and politics has been

---

^a Res. Asst. Ph.D., Erciyes University, aomer87@gmail.com

shaped over multiple policies. This context, which has a single plane and a complex appearance that cannot be reduced to a purely deterministic interpretation; It developed depending on political, social and economic reasons. In general, Sunnism in particular, in terms of the history of the As'harī, the politics and actions of the Great Seljuk State affected not only its own periods, but also the following centuries. The policies of the Zengīs and the Ayyūbids were also fed by the Seljuk legacy.

The Zengīs who are based in Mosul and Aleppo, who continue their Seljuk political and sectarian legacy, have contributed to the development of the Ash'arism in Damascus. With their arrival, the Damascus region, which has long turned into the field of struggle between the Fātimids and the Crusaders, began to feel the weight of a Sunni administration. Nūr ad-Dīn Maḥmūd Zengī did not hesitate to open madrasahs for Hanafīs, Shāfi'īs and Ḥanbalīs in almost all of Damascus cities. He made khānaqāh built for the sūfis and supported them seriously. Looking at the general framework, there was a government that protected and supported every branch of Sunnism. It is understood that Nūr ad-Dīn Maḥmūd Zengī has positioned the Sunnism coming from the Seljuks as an upper roof and resolutely continued his policies of gathering the sects under this roof.

Salah ad-Dīn al-Ayyūbi, as the legacy of the Zengīs, followed policies that centered Sunnism. In addition, the sultan was closely interested in the As'harī scholars of the period. In Damascus, the Ayyūbid government also opened various madrasahs and gave serious support to the Sunni sects. This situation, on the one hand, helped the region to exit the Shiite atmosphere and was effective in the spread of sectarian structures through institutions. The madrasahs built in this context both constituted a tradition of science and mediated the spread of the sect.

It is possible to say that the madrasahs established were under the influence of the Nizamiyyāh. However, it is understood that the Ash'arism got stronger through these madrasahs. In addition, with the strengthening of Sunnism, the traces of Shiism began to be erased in the Damascus region. Ash'arism, on the other hand, was shaped by the influence of the Ashāb al-Hadith. We cannot see sects as one-dimensional schools with unchangeable principles. Historical experiences show that there are different branches within the sect. It is really striking that the sects have different codes of thought under the same roof.

It is possible to say that the scientific and intellectual atmosphere of the region was influential in the establishment of Ash'arī ideas. The conflicts that

the Ash'arī mass had with the Ḥanbalīs are extremely important. The color of the period we are examining was greatly influenced by Ḥanbalī traditionalism. As a reflection of this, it is possible to say that anti-philosophy is dominant. The emergence of harsh attitudes towards philosophy led to a further limitation of Ash'arī thought. Therefore, Ash'arism was both influenced by the thought atmosphere in the region and became a part of the Sunni supreme identity drawn by the political authorities.

Keywords: History of Islamic Sects, Ash'arism, Damascus, al-Ghazzālī.

Acknowledgements:

-

Declarations:

1. Ethics approval:

Not applicable.

2. Author contribution:

The author declares no one has contributed to the article.

3. Competing interests:

The author declares no competing interests.

